

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ В ПЕРІОД МІКРОЗМІН В СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКА

Проблема генезису психіки і детермінант цього процесу неодноразово була предметом спеціального дослідження у психології (Л.Виготський, Г.Костюк, О.Леонтьєв, С.Максименко, Н.Менчинська, П.Чамата й ін.). Як відмічає В.Татенко, у відомих психологічних працях поряд з іншими отримали розробку наукові категорії, що відзеркалюють факт участі індивіда в розвитку його власної психіки («спонтанність», «самодетермінація», «саморозвиток», «самосприйняття» тощо) [4]. Однак, особливого значення ця проблема набуває через розуміння специфіки соціалізації, яка набуває різного сенсу на різних етапах онтогенезу.

Соціалізація – це процес, за допомогою якого індивід набуває знання, цінності, соціальні навички та соціальну чутливість, які дозволяють йому інтегруватися у суспільство та вести себе там адаптивно, частіш за все цей термін використовується відносно процесів, через які дитині опосередковано навіюються цінності суспільства та його власні соціальні ролі [3].

Як одна зі складових частин процесу соціалізації багатьма авторами виділяється так звана «самоапперцепція» [Гусерль, Татенко, Платонов], тобто суб'єктивний механізм набуття і привласнення досвіду, який повинен зберігатися, накопичуватися й актуалізуватися в потрібний момент. Завдяки механізму самоапперцепції і накопиченню в пам'яті власного досвіду психічної активності дитина з часом все більше починає відчувати себе собою. Зокрема, це виявляється в активному ствердженні того, що вона «хоче» або «не хоче», згодом у висловлюваннях на зрієць «треба» «не треба», а потім у перших спробах освоення причинності, у поясненні й обгрунтуванні за схемою «тому що...», твердженні приналежності. Але задіяний для розвитку соціалізації суб'єктивний механізм накопичення і привласнення досвіду набуває онтогенетичної доцільності лише за умови, що цей досвід оцінюється і переоцінюється суб'єктом як значущий для його теперішнього існування і подальшого розвитку. Дитині не потрібний досвід заради досвіду. Ця суперечливість і пробуджує рефлексивну інтуїцію суб'єктивного ядра що, своєю чергою, спричинює актуалізацію суб'єктивного механізму самооцінювання і самосприйняття [4].

На думку Д.І.Фельдштейна, ступінь оволодіння зростаючою людиною соціальним досвідом дій та відношень, усвідомлення себе в суспільстві, бачення себе у інших людях тощо, своєрідно кумулюється у позиції його «Я» відносно суспільства. Формування такої позиції представляє собою постійний процес і одночасно результат соціального розвитку дитини в онтогенезі. Характер змін цієї позиції, її зміст залежать як від об'єктивних закономірностей психічного розвитку, умов його протікання у попередній період, так і від суб'єктивного сприйняття самого себе. Тому саме виявлення умов та механізмів формування позиції «Я» представляє ключ до розкриття психологічних основ складного процесу соціалізації підлітка. Дослідник вважає, що цілеспрямована соціалізація протікає у двох типах позицій – «Я в суспільстві» та «Я і суспільство» [5].

Перша позиція, де акцент робиться на себе, відображає прагнення дитини зрозуміти власне «я» - що я таке, що я можу робити? Друга стосується усвідомлення себе суб'єктом суспільних відношень.

Цей підхід в межах нашого дослідження є майже концептуальним, тому що він дозволяє виділити дрібніші, ніж традиційні у віковій періодизації етапи, зокрема, особливу роллю у процесі соціалізації наділяє саме період між 9-10 та 12 роками. Так, автор пише, що між 9 та 10 роками починається новий рівень соціального розвитку, який фіксується в позиції «я і суспільство», коли дитина намагається вийти за межі дитячого образу життя, зайняти певне важливе та суспільно оцінюване місце [5].

До 9 років дитина розгортає свої відношення у середовищі знайомих людей, тепер же вона прагне вступити у широке коло суспільних відношень. За даними В.М.Лозоцевої, головним критерієм оцінки дитиниюю себе та іншого у цей час стають морально-психологічні особливості особистості які проявляються у взаємовідносинах з довколишніми. Саме в цей період з'являється своєрідна криза самооцінки, що відображається у бурхливому зростанні негативних самооцінок десятирічних порівняно з врівноваженістю позитивних та негативних суджень про себе в 9 років. З 10 років, коли підліток прагне ствердити власне «я» у системі суспільних відношень, етап соціалізації відрізняється не тільки найбільш вираженою індивідуалізацією, але й самодетермінацією, самоврядуванням людини, яка зростає, яка не просто стала суб'єктом, але й усвідомлює себе ним.

Ми вважаємо, що найбільш повно особливості соціалізації підлітків відстежуються через зміни у структурі самосвідомості, яка знаходиться в нерозривній єдності трьох сторін: когнітивної (самопізнання), емоційної (відношення до себе) та регулятивної, інтегральним продуктом яких виступає образ «Я». У зв'язку з цим саме показник розвитку самосвідомості в її різних проявах – самооцінки та особистісної рефлексії, вимоги до себе та до інших, мотиви діяльності, ідеали тощо – набуває особливого значення.

Тому метою нашого дослідження і стало вивчення психологічних особливостей самосприйняття підлітків 10-12 років, які обумовлюють процес соціалізації.

Для реалізації мети дослідження нами була обрана проективна методика «Автопортрет», розроблена О.С.Романовою, С.Ф.Потьомкіною на основі тесту Р.Бернаса «Намалюй людину» [1]. Методика виявляє індивідуально-типологічні особливості підлітка, його сприйняття, та ставлення до себе. В дослідженні прийняли участь 300 підлітків. Експериментальною базою дослідження виступили школа-інтернат № 2, загальноосвітні школи № 105, 107 м. Одеси.

Методика «Автопортрет» дозволила нам фіксувати наявність мікрозмін у процесі самосприйняття на трьох основних етапах молодшого підліткового віку – у 10, 11 та 12 років. Психологічні особливості будь-якого літчного, у тому числі й молодшого підліткового віку, у літературі прийнято аналізувати з позитивного боку через розкриття змісту провідної діяльності, новоутворень у когнітивній та особистісній сферах. Навіть ті боки особистості дитини, розвиток та дозрівання яких пов'язані з втраченою чогось (наприклад, за Л.С.Виготським, «втрата безпосередності поведінки») у молодшому шкільному віці) одночасно характеризують як набуття чогось нового, позитивного. Тому й ми основними симптомокомплексами проекції самосприйняття виділили ті, що одночасно розкривають специфіку процесу соціалізації в молодшому підлітковому періоді та диференціюють мікрозмінні у специфічних підліткових утвореннях.

Відповідно, до групи типових підліткових симптомокомплексів, які одночасно розкривають специфічну проекцію самосприйняття в цьому віці та пов'язані з ним особливості соціалізації, нами традиційно були віднесені психологічна незахищеність, тривожність, недовіра до себе, почуття неповноцінності, ворожість, конфліктність (фрустрація), труднощі у спілкуванні та депресивність. На наш погляд саме ці симптомокомплекси є знаковими для пубертатного періоду й такими, що поєднують особистісні та соціальні детермінанти процесу соціалізації. Внутрі виділеного блоку розподіл їхньої значущості для особистості підлітка нерівнозначний – одні з означених симптомокомплексів є провідними, інші – другорядними, але комплексно вони створюють повну проективну картину індивідуальної соціалізації молодшого підлітка.

Напередодні першого зрізу ми припустили, що до блоку провідних симптомокомплексів самосприйняття молодшого підлітка можна віднести психологічну незахищеність, тривожність, почуття (або комплекс) неповноцінності, ворожість; до блоку другорядних симптомокомплексів відповідно – недовіру до себе, конфліктність (фрустраційність), труднощі у спілкуванні та депресивність.

Психологічна захищеність (або її полярний антипод незахищеність) своїми емпіричними гарантами має відчуття приналежності до групи, адекватну самооцінку, реалістичний рівень домагань, схильність до надситуативної активності, адекватну атрибуцію відповідальності, відсутність підвищеної тривожності, неврозів, страхів.

Психологічна захищеність як основний механізм має психологічний захист, який виступає певною умовою її адекватності, тобто ми маємо підстави припускати, що ступінь виразності саме цього провідного симптомокомплексу є важливим показником успішної соціалізації підлітка та його позитивного особистісного зростання. На рис. 1, який відображає перший зріз за допомогою проективної методики, ми бачимо, що один із значущих показників самосприйняття в молодшому підлітковому періоді приходить саме на психологічну незахищеність.

Нерівномірність особистісного дозрівання відстежується навіть у мікрорівневих змінах – пік психологічної незахищеності ми відстежуємо у першій половині одинадцятого року життя (80 балів) та деяке подальше зниження на дванадцятому році (62 бали).

Зріз, проведений через півроку, показав суттєве зниження показників по симптомокомплексу «психологічна незахищеність» - друга половина десятого року життя – 10 балів, друга половина одинадцятого року життя – 25 балів та друга половина дванадцятого року життя – 20 балів відповідно (рис. 2). Оскільки зміни у самосприйнятті, які ми відстежуємо, проявляються поступово, ми пояснюємо цей стрибок саме мікрозмінними у процесі соціалізації, який надає дитині не тільки навички спілкування, рефлексії тощо, але й формує навички успішного психологічного захисту, який, як ми відмічали вище виступає як основна умова формування адекватного почуття психологічної захищеності.

Саме успішний психологічний захист, як підґрунтя відчуття психологічної захищеності, який починає проявлятися у другій половині десятого року життя виступає як один із проявів адекватної взаємодії суб'єкта з мікросоціальним оточенням у ситуаціях можливого або дійсного неуспіху та реалізації потреби бути повноцінною особистістю, що фактично є ранніми проявами одного з новоутворень підліткового періоду, яке набуватиме свого психологічного змісту в 13-14 років.

Тривожність як ще один провідний симптомокомплекс самосприйняття в молодшому підлітковому віці виступає «візитною картою» пубертатної кризи. На думку А.А.Реана підлітки є більш уразливими щодо підвищення тривожності, ніж молодші школярі, тобто тривожність на цьому етапі виступає як специфічно підліткова вікова характеристика. Але підвищення тривоги в цей період спостерігається й з інших приводів: за «емоційної зараженості», невпевненості в міжособистісних стосунках, тривожності власних батьків (внутрішньосім'яйна невротизація), неадекватного рівню домагань тощо.

Як відмічає низка авторів (В.К.Вілонас, В.І. Гарбузов, К.Ізард, В.П.Льїн та ін.), певний рівень тривожності – це природна і обов’язкова особливість соціалізованої особистості [2]. Незалежно від віку в кожного існує власний або бажаний рівень тривожності – так звана корисна тривожність. Оскільки тривожність виступає провідним симптомокомплексом підліткового віку, ми також визначаємо її як корисну тривожність цілої вікової вибірки, оцінка або неусвідомлена проєкція дитиною власного стану в цьому напрямку є суттєвим компонентом формування самосприйняття та самоконтролю.

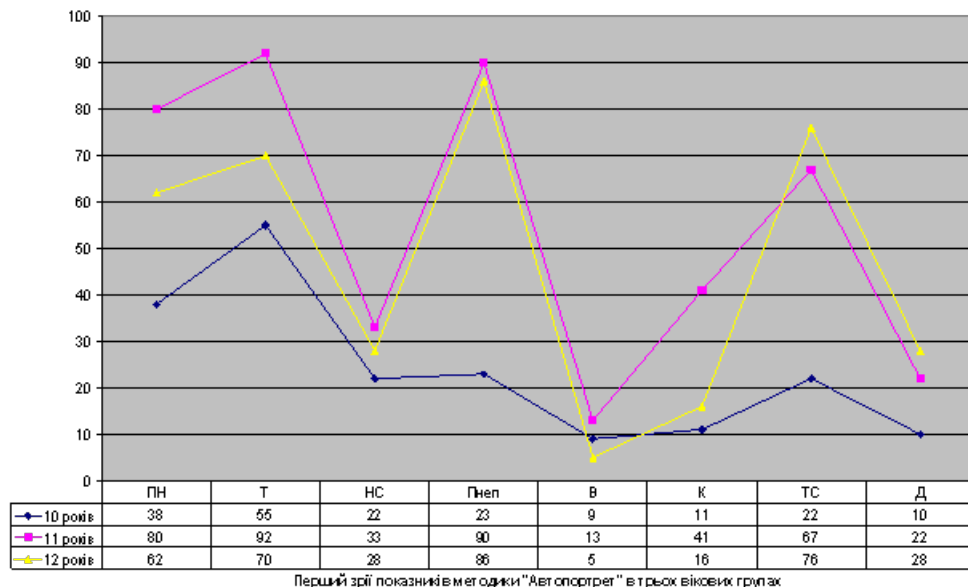

Рис 1. Розподіл показників першого зрізу за методикою «Автопортрет» в трьох вікових групах підлітків

З рисунку 3 ми бачимо, що в першому півріччі десятого року життя самосприйняття характеризується підвищеною тривожністю (55 балів) та суттєвим її зниженням у другому півріччі (13 балів). Аналогічна тенденція мікрозмін або флюктуацій тривожності підтримується протягом одинадцятого та дванадцятого року життя (див. графіки 4 та 5). Ця тенденція є притаманною для пубертата в цілому, оскільки постійні коливання тривожності пов’язані з формуванням синдрому дисморфomanії, який поступово формується в процесі порівняння себе з однолітками та значущими особами з мікросоціального середовища та суттєво впливає на якісну характеристику самосприйняття.

Наступний провідний симптомокомплекс, що впливає на самосприйняття молодшого підлітка - це почуття неповноцінності, наслідок фрустрації потреби в подоланні неблагоприємних обставин. Але, на думку А.Адлера, воно не є тільки негативним, деструктивним комплексом. Він розглядає почуття неповноцінності як універсальну рушійну силу розвитку особистості – здібність компенсувати дефект або подолати життєву ситуацію та одночасно побороти почуття власної неповноцінності є одним із особистісних новоутворень пубертатного періоду. Під впливом неблагоприємних умов соціалізації почуття неповноцінності переростає у відповідний комплекс.

З рисунків 3, 4 та 5 ми бачимо динаміку наростання цього симптомокомплексу в проєкції самосприйняття протягом молодшого підліткового періоду. Подібна динаміка є природною та відображає наближення пубертатної кризи в процесі формування уявлень про власну особистість.

Ворожість та конфліктність (фрустрація) у молодших підлітків є спорідненими утвореннями, але, як ми бачимо з графіків, у самосприйнятті в цей період надані по-різному. Ворожість, на відміну від конфліктності, завжди має конкретний об’єкт, на який вона спрямована, конфліктність може такого конкретного об’єкту не мати, але для підлітка, який відмічає в себе цей симптомокомплекс, важливо отримати емоційну розрядку. Тому об’єкт підліткової конфліктності може бути випадковим. Суттєвою причиною підліткової конфліктності, у тому числі й при сприйманні власної особистості, може бути дія фрустраторів, тобто бар’єрів, які об’єктивно або суб’єктивно здаються такими, що неможливо подолати, стоять на шляху досягнення цілей, та викликають суттєву емоційну напругу – саме стан фрустрації. На думку К.Ізарда, агресивність та конфліктність у цей період запускаються емоціями, які входять до так званого комплексу ворожості. Його підгрунтя складають емоції гніву, огидності, нехтування, а інколи й страху, спрямовані на себе та на відповідну оцінку всього пов’язаного з особистістю підлітка.

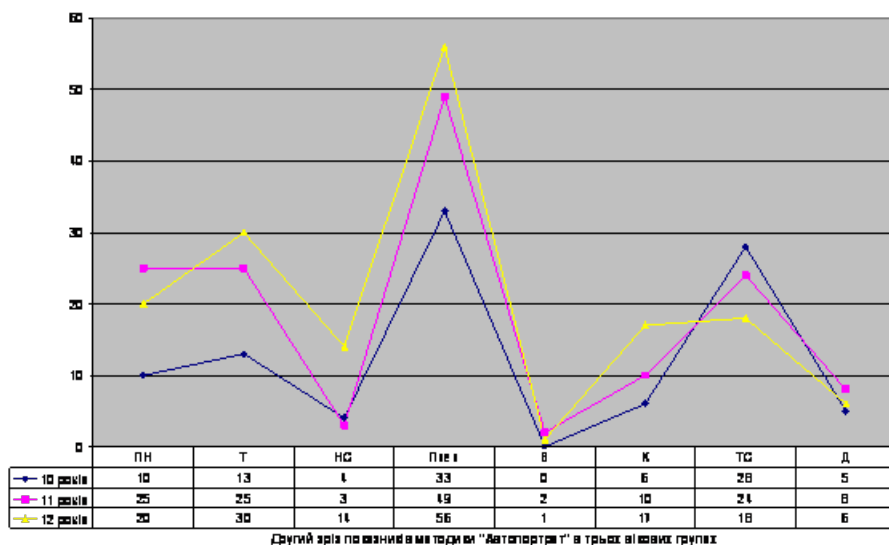

Рис 2. Розподіл показників другого зрізу за методикою «Автопортрет» в трьох вікових групах підлітків

На всіх трьох вікових етапах молодшого підліткового віку ми бачимо низькі показники по симптомокомплексу ворожості, тобто афективна сфера ще досить бідна, а так званий комплекс підліткової емоційності буде проявлятися в середньому підлітковому періоді. Малюнок проєкція показала, що напруженість, самовпевненість, імпульсивність при сприйнятті та оцінці власної особистості як підгрунтя розмиті, особистісно спрямованої ворожості у молодшому підлітковому віці відсутня. На наш погляд, саме цей момент пояснює відносну безконфліктність та про соціальність самосприйняття та поведінки

молодшого підлітка.

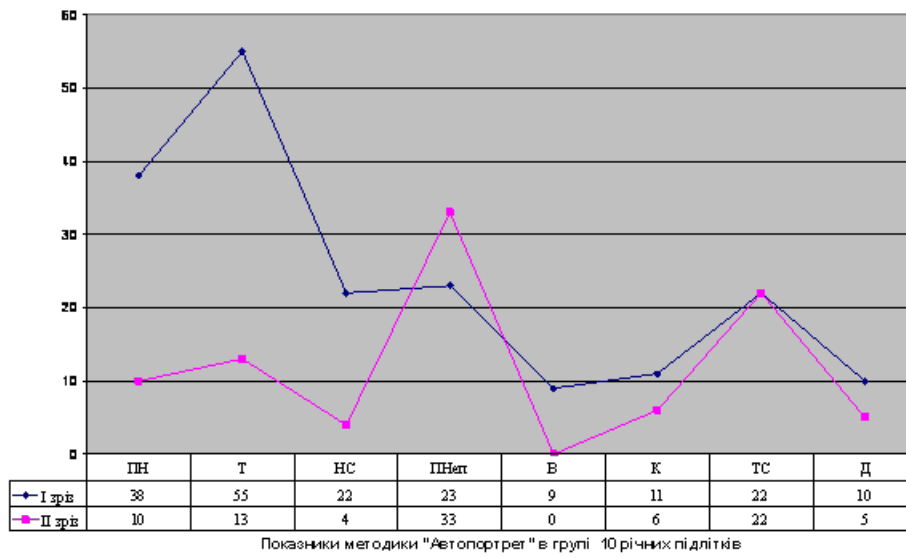

Рис. 3 Розподіл показників двох зрів за методикою «Автопортрет» в групі десятирічних підлітків

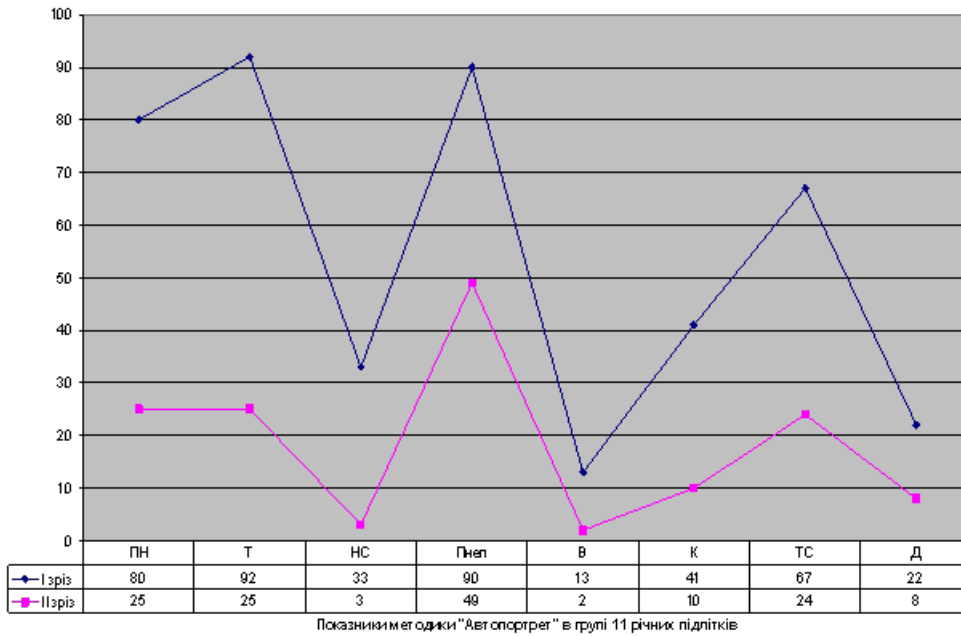

Рис. 4 Розподіл показників двох зрів за методикою «Автопортрет» в групі одинадцятирічних підлітків

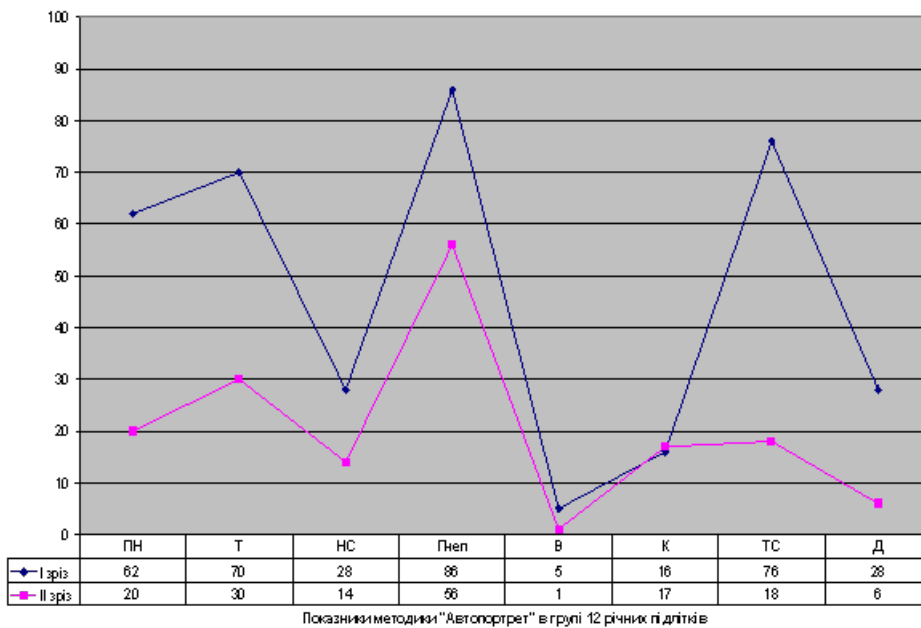

Рис. 5. Розподіл показників двох зрів за методикою «Автопортрет» в групі дванадцятирічних підлітків

Труднощі у спілкуванні на рис. 1 та 2 знаходяться в повній відповідності з симптомокомплексами тривожності та проявляються на тлі вираженого почуття неповноцінності. Більшість підлітків після малювання автопортрету пояснили, що основною причиною комунікативних труднощів виступає власна сором'язливість.

Динаміка депресивності, відображена на рис.3, 4 та 5. Протягом 10, 11 та 12 років ми спостерігаємо досить низький фон депресивності як симптомокомплексу, який супроводжує процес самосприйняття в молодшому підлітковому віці. На 10 році життя (і в першому і в другому півріччі) депресивність справді виступає другорядним фактором самосприйняття, майже не впливає на соціалізацію дитини, пізніше, на 11 та 12 роках життя, ця тенденція формування уявлень про себе зберігається, хоча фон депресивності дещо підвищується.

Таким чином, виявлені тенденції підтверджують наш думку про те, що молодший підлітковий період є найбільш благоприємним з огляду на особистісне дозрівання щодо розвитку процесів соціалізації, оскільки провідні та другорядні симптомокомплекси самосприйняття розвиваються поетапно, створюються загальну позитивну картину цього психічного процесу, кризові прояви досить літчні, а сам молодший підлітковий вік є сенситивним щодо формування позитивного, особистісно-орієнтованого процесу соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Диагностика здоровья. Психологический практикум /Под ред. Проф. Г.С.Никифорова. – СПб.: Речь, 2007. – 950 с.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб., 2000.
3. Психология. Словарь./ Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
4. Татенко В.А. Проблема розвитку суб'єктивних механізмів психічної активності в онтогенезі // Міжнародні наукові Коспюківські читання. 9-11 червня 1992 р. Т.1. С.76-77.
5. Фельдштейн Д.И. Проблемы возрастной и педагогической психологии. М.: Международная пед. Академия, 1995.

Подано до редакції 15.10.08

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются результаты эмпирического исследования, направленного на поиск психологических особенностей самовосприятия подростков 10-12 лет. Выявлены индивидуально-психологические симптомокомплексы самовосприятия обуславливающие процесс социализации подростков.

SUMMARY

The article presents some results of empiric research aimed at ascertaining psychological features of self-perception of teenagers aged 10 and 12. The author ascertains individual psychological symptomocomplexes of self-perception stipulating socialization of teenagers.

Науковий керівник – Будіянський М.Ф., професор кафедри загальної та соціальної психології ОГУ імені І.І.Мечнікова
